Sovyet Türkistan'ında İslâm ve Dindarlık

Dr.Seyfettin ERŞAHİN
A.Ü.İlahiyat Fakültesi

Çoğu bakımdan insanlık için bir yıkım olarak değerlendirilen Sovyet rejimi, bazı yönlerden de insanlara yeni tecrübeler kazandırmış ve bazı gerçekleri öğretmiştir denilebilir. Bunların başında din ile savaşmanın, toplumu dinsizleştirme gibi bir projenin, uygulamaya konsa bile, başarı şansının hiç olmadığı gerçeğidir. Aslında insanlık bu tür tecrübeleri tarihte çeşitli kereler yaşamış olmakla beraber yirminci yüzyılda bir daha hatırlamıştır. Bu son tecrübenin, insanlığın daha güzel ve mutlu bir dünya kurma mücadelesine yardım edeceği umulmaktadır.

Türkistan, bir zamanlar Türk ve İslâm dünyasının sınır boylarını oluşturuyordu. VIII. yüzyıl başlarında İslâm'a kapılarını açan bu coğrafya, kısa sürede bu dinin en iyi temsil edildiği bölgelerden biri haline geldi. İslâm burada halkın hayat tarzına, kültürüne, sanatına, bilim hayatına hakim oldu. Bölgede zaten halk tarafından yeterince benimsenmemiş olan Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi eski dinler İslâm karşısında bir varlık gösteremediler. Çin Seddi'nden Kara Deniz'e kadar uzanan bölgede yaşayan Türkler yüksek düzeyde bir İslâm uygarlığı ortaya koydular. Öyle ki, burası İslâm dünyasının en parlak bilim ve kültür merkezlerinden biri haline geldi. İslâm, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harezmşahlar, Altın Ordu, Özbek Hanlığı, Timurlular, Buhara Emirliği, Hive Hanlığı, Hokand Hanlığı dönemlerinde siyasi, sosyal ve kültürel hayata hakim oldu.

Ancak tarih boyunca Türkistan Türkleri, Budist Kara Hıtaylar ile Kalmuklar, putperest Moğollar ve Hıristiyan Ruslar tarafından tehdit ve istila edildiler. Batıda Haçlıların İslâm dünyasını tehdit ettiği sırada, doğuda XII. yüzyıl ortalarında Kara Hıtaylar Selçuklulara saldırdılar. Türkistan, XIII. yüzyıl başlarında Moğolların işgaline uğradı. Daha sonra XVII. yüzyıl başlarında Hive topraklarına giren Kalmuklar aynı yüzyıl ortalarında neredeyse bölgenin tamamını kontrol altına aldılar. Özellikle Kazaklar'a büyük zarar veren Kalmuk istilası, Kazakları Rusları'n kucağına attı. Böylece Rusların Türkistan'a adım atmalarına kapı açılmış oldu. XVIII. yüzyıl başlarında başlayan Rus istilası XIX. yüzyıl sonlarında tamamlandı. Bir yoruma göre Avrupalı kavimlerden olan Ruslar, İslâm dünyasının bir parçasını istila etmiş oluyorlardı. Aslında aynı yüzyıllarda İslâm dünyasının çoğu bölgeleri de diğer Avrupalı güçler tarafından işgale başlanmıştı.

Son yüzyılda Müslümanlar istilacılara karşı üç şekilde tepki göstermişlerdir: 1. *silahlı mücadele:* kafire karşı cihad ilan etmek, 2. *fikirle mücadele:* İslâm'ı yeniden yorumlayarak veya eski yorumlara canlılık kazandırarak düşünce düzeyinde direnmek, 3. *istilacıyla işbirliği:* bir gün iktidarı ele geçirebilmek ümidiyle istilacılarla geçici işbirliği yapmak.

Bu üç direniş usûlünün Türkistan'da tatbikatına göz atacak olursak, 1918-1928 arasında Basmacılar silahlı mücadelenin en son örneğini verdiler. Ancak nihai amaçlarına ulaştıkları söylenemez. Türkistan'da fikri mücadeleye örnek olarak kadimci ulema ve cedidci ulemanın çabalarını gösterebiliriz. Kadimci ulema daha Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında silinmiştir. Cedidci ulema ise bir süre, Sovyet devletinin genel ilkeleri ile ters düşmeyen, hatta zaman zaman ona destek olabilecek dini yorumlar yapmış olmasına rağmen bir varlık gösteremeden dağıtılmıştır. İstilacılarla işbirliğini de bazı cedidci milliyetçiler ve sosyalistler denemişlerdir. İlk olarak Tatar milliyetçiler tarafından başlatılan bu hareket

tarzına Türkistan'da da başvurulmuştur. Cedidci komünistler İslam ile Marksizmi uzlaştırmayı başka bir ifade ile İslâmı dünyevileştirerek milletlerinin Müslüman karakterini korumayı düşünmüşler, ancak bu direniş de Ruslar tarafından tehlikeli görülerek, bütün temsilcileri 1938'e gelindiğinde tamamen ortadan kaldırılmıştır.

Uzun yüzyıllar Türkistan Türkleri'nin siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatını şekillendiren ve onun ayrılmaz bir parçası haline gelen İslâm, yaklaşık yetmiş yıl yürütülen dinsizleştirme (ateistleştirme) siyaseti ile ortadan kaldırılmaya çalışıldı. Sovyet Devleti siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel ve bilimsel bütün faaliyetlerde dindarlığın yok edilmesi ve dinsizliğin yerleştirilmesini amaçladı. Neredeyse bütün bilim adamları, aydınlar, gazeteciler, yazarlar ve siyasiler *Sovyet toplumunda bireysel ve toplumsal bilincin ateistleştirildiğini, yeni Sovyet insanının yaratıldığını, dini bilinci ortadan kaldırmada Sovyetler Birliği'nin dünyada birinci olduğunu* büyük bir gururla ifade etmeyi bir borç bilirlerdi.

Sosyalizmin başarısı dinin ortadan kaldırılmasına bağlandı. Bu dönemde din ile mücadelede devlet gücüne başvuruldu. Sovyet yetkililer, din ile mücadelede devlet gücüne başvurulmasının kendilerin kaynaklanmadığına, aksine toplumu sömüren(!) dindarların ve ulemanın karşı devrimci ve tahrik edici tutumlarının bir sonucu olduğunu iddia ettiler.

Teoride laik olan Sovyet rejimi, inanç özgürlüğü konusundaki kanun ve kararlarında, dinin devletten ve eğitimden ayrılmasını esas almışken, uygulamada birey ve toplumun dinden uzaklaştırılmasını hedeflemiştir. Ateizm topluma dine karşı bir din gibi dayatılınca birey iki türlü kimlik sergilemek zorunda kalmıştır: Bir yandan, kendisiyle ve yakın çevresiyle baş başa kalınca, kültürel düzeyde de olsa, Müslüman olduğunu açıklamış ve İslâmî etkinliklere katılmış, öte yandan, toplum içinde ve resmi kurumlar karşısında ateist olduğunu ifade etmeyi hayatını sürdürmenin bir şartı olarak görmüştür. Bu baskılar toplumda özgürlük ve çok sesliliği ortadan kaldırmış; halkın tamamına yakını, en azından resmi düzeyde, *"bilimsel ateizme gönülden inanmış ve benimsemiş Sovyet vatandaşları"* olarak kabul edilmiştir.

Ancak, toplumda önemli ölçüde dine inananların bulunduğu zaman zaman ikrar ve itiraf edilmiş ve Sovyet vatandaşları *"ateist"* ve *"dindar"* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup sayıca çok ve her şeye hakim, ikinci grup ise sözü edilemeyecek kadar az, mahkum ve ikinci sınıf vatandaş muamelesine tabi tutulmuştur. Sovyet literatüründe din *"sömürücü sınıf ideolojisi"*, *"üst yapı kurumu"*, *"eskinin kalıntısı"*, *"köhne dünyanın düşüncesi"*, *"hurafeler ve bid'atlar yumağı"*, başka bir ifade ile kötü olan her şeyi; ateizm ise *"ilericilik"*, *"gelişme"*, *"bilim"*, *"sanat"*, *"kültür"*, *"uygarlık"*, kısaca iyi olan her şeyi ifade ediyordu. Bu bakımdan SSCB'de dine karşı olmak ve bu yolda mücadele etmek, ilericiliğin ve iyi vatandaş olmanın önemli bir belirtisi, hatta bazı makamlara gelmek için referansı idi. SSCB döneminde yürürlükte olan tüm temel yasalarda bütün vatandaşların eşit olduğu ilan edilmiş olmasına rağmen, uygulamada ulema ve dindarlar daima Sovyet devletinin ve toplumunun düşmanı olarak ilan edilip aşırı uçlara hedef gösterildi. Bunun yanında onlara yasal hakları verilmedi. Özellikle ulemaya seçme ve seçilme hakkı hiç tanınmadı.

Sovyet iktidarı, 1920'lerin sonu ile 1930'ların sonu arasında İslâm'ın bütün kurum ve kavramlarını en azından görünüşte ortadan kaldırdı. Bu süreçte, camiler, kadılıklar, medreseler, dinî idareler ve vakıflar lağvedildi. İslâm'ın maddî ve manevî bütün kutsal değerleri, hakaret içeren ifadelerle tenkit edildi.

Bu dönemde organize veya kendiliğinden bir halk direnişinin ortaya çıkmamış olması dikkat çekicidir. Halbuki, Türkistan Türkleri I. Dünya Savaşı esnasında 1916'da Ruslar'ın, gençleri haksız yere askere aldığı gerekçesiyle, neredeyse bütün Türkistan'ı kapsayan bir direniş başlatmışlardı. Aynı duyarlılığı Sovyet döneminde, dine ve dinî kurumlara karşı yürütülen mücadeleye karşı gösteremediler. Basmacıların başlattığı direniş, Sovyet propagandalarının etkisinde kalan halkın desteğinden mahrum kaldı.

Bu dönemde ulemanın da kararlı, tutarlı ve birlik içinde olduğu söylenemez. Bir kısmı Basmacıları desteklerken, bir kısmı iktidarı ele geçiren Sovyetler'den yana tavır aldılar. Bu durum büyük ölçüde, yaklaşık elli yıldır Çarlık Rusya hakimiyeti altında bulunan Türkistan Müslümanları'nın, ortaya çıkan siyasî şartları değerlendirebilecek düzeyde siyasî, kültürel, entelektüel ve ekonomik güce kavuşamamış olmalarından kaynaklanıyordu. Türkistan Müslümanları birleşik bir cephe oluşturamayınca, Sovyetler, iktidarlarını sağlamlaştırıp ulema, dindarlar ve cedidci aydınların hemen hemen hepsini kovuşturmaya tabi tuttular, çoğunu sürgünler ve idamlar yoluyla yok ettiler. Böylece kendilerine direnebilecek güçleri ortadan kaldırmayı amaçladılar.

I. İslâm'ın Varlığını Sürdürme Sebepleri

Sovyet yetkililer ve yazarlar resmi beyanatlarında ve propaganda kitaplarında ülkelerindeki Müslümanlar'ın üç aşamada dinden ayrıldıklarını iddia etmişlerdir: 1. Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarında dindarlar dine sıkıca sarıldılar. 2. Sovyet rejimi siyasî, sosyal ve ekonomik alanlarda gelişmeler kaydederek maddi hayatı temelden değiştirince yeni hayatın nimetlerinden yararlanan halk yavaş yavaş dini sorgulamaya ve dinden uzaklaşmaya başladı. 3. Nihayet sosyalizm tam galibiyet sağlayınca halk İslâm'ı tamamen bıraktı.[1]

Ancak, siyasî, sosyal, ekonomik, ideolojik, kültürel ve psikolojik bunca resmî ve gayri resmî baskılara rağmen, genelde SSCB'nin tamamında, özelde Türkistan'da dinî inancın varlığını devam ettirdiği Sovyet yetkililer ve yabancı gözlemcilerin kabul ettiği sosyal ve kültürel bir gerçektir. Yukarıdaki iddialarının aksine gerçek hayatta din karşısındaki aldıkları bu yenilgiyi yine bir propaganda aracı olarak Sovyet yetkililer, dış dünyaya karşı, ülkelerindeki inanç özgürlüğünün bir göstergesi olarak sunarken, içerde kendi aralarında, din karşıtı program, propaganda ve yayınların yetersizliği şeklinde değerlendirmişlerdir.

F. Rahman, İslam'ın tarih boyunca çeşitli zaman ve mekanlarda soylular, ulema ve meşayıh tarafından ortak merkezli bir tutumla temsil edildiğini, korunduğunu ve yayıldığını ifade etmektedir. Ona göre soylular "şekil, yapı ve terkipte mahallî-dünyevî uygulamalarıyla, İslâm'ın askerî-siyasî yapısının bekçiliğini yapmışlardır". Ulema, *"İslâm'ın biçim ve kural olarak (formel-legal) bütünlüğünü koruyarak, şeriata bağlı olarak ve ümmet kavramına sadakat göstererek İslâmî bilgilerin devamlılığını temin etmişlerdir"*. Meşayıh ise, *"İslâm'ın temel ruhî dokusunun saflığını muhafaza etmişler ve geniş Müslüman toplumuna manevî ve ruhi değerler aşılamışlardır."*[2]

Bu izaha göre XIX. yüzyıldan başlayarak Batı emperyalizminin istilasına uğrayan İslâm dünyasında, soylularını kaybeden İslâm'ın temsili ve korunması ulema ile meşayıhın üzerinde kalmıştır. Rahman'ın bu değerlendirmesini Türkistan'a uygularsak, daha XIX. yüzyılın ikinci yarısında soylularından ve siyasi önderlerinden mahrum kalan İslâm'ın bütün sorumluluğunu ulema ve meşayıh üstlenmiştir. Sovyet döneminde büyük ölçüde meşayıhın da susturulduğunu ve etkisiz hale getirildiğini düşünürsek, Türkistan'da İslâm ayakta kalma tecrübesi genelde insanlığın, özelde Müslümanlar'ın ateizme karşı bir direnişi ve başarısı olarak değerlendirebiliriz.

İslâm'ın Türkistan'da varlığını devam ettirmesini sağlayan sebeplerin neler olduğu konusu da araştırmacıların kafa yordukları konular arasındadır. Batı'da yapılan araştırmalarda, Avrupalı Ruslar ve Asyalı Müslümanlar arasındaki milli farklar, Orta Asya Müslümanları'nın sosyal psikolojileri ve yeraltı tasavvuf faaliyetlerini, İslâm'ın ayakta kalmasının başlıca sebepleri olarak gösterilmektedir.[3] Batılılar izahlarında, daha çok, doğu-batı medeniyetleri arasındaki farklılıkları vurgulamaktadırlar. Doğu medeniyetine mensup Müslümanların, batı medeniyetine mensup Ruslar eliyle yapılan dinsizleştirmeye, direnmelerine dikkat çekmektedirler. Sovyet bilim adamları ise İslâm'ın ayakta kalma sebeplerini, genel olarak, ateist propagandadaki yetersizlikle, sosyalist ekonomiyi kurarken yapılan bazı hatalar, dış dünyanın menfî propagandaları, resmi Sovyet ulemasının çabaları ve eski kafalı bir kısım halkın direnişi olarak açıklamaktadırlar.[4] Olayı belli ölçüde açıklayan bu sebepler, dinin bir üst yapı kurumu olduğu varsayımına dayanan Marksist yaklaşımın izah tarzı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bize göre Türkistan'da Sovyet döneminde İslâm'ın ayakta kalmasının başlıca sebepleri şunlardır:

1. İnanmak insanın en fıtrî ve tabiî ihtiyaçlarındandır: Bu etken halkın dine sarılmasının ve dinini yaşamasının önemli sebeplerindendir.[5]

2. İslâm bireysel düzeyde yaşanabilecek bir dindir: Bir ruhban sınıfına ve özel mekana ihtiyaç duyulmaksızın İslâm'ın pek çok hükümleri yerine getirilebilir. Türkistan Müslümanları İslâm'ın bu özelli-

1 Ş.Ğ. Yahyayev, **İslam ve Hazırgı Davr**, Taşkent, 1985, 11.

2 F. Rahman, *"Rusya'daki Türklere Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1918-1965)"*, çev. H. Kırımlı, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 23, 1983, 162.

3 Shams-ud-Din, *"Sovyet Religious Policy in Uzbekistan"*, **İslamic Culture**, LVIII/3, 209; A. Bennigsen, C. Lemercier-Quelquejay, **Step'te Ezan Sesleri: Sovyet Rejimi Altında İslamın 400 Yılı**, çev, N. Uzel, İstanbul, 1981, 195-224.

4 A. O. Artıkov, *"SSCR'da Dini Sarkıtlar Mevcudlugının Sababları ve Olarnı Tugatiş Yolları, İlmi-Ateistik Propagandanıng Mazmunı, Şakilları ve Metodı"*, **İlmi Ateizm Esasları**, haz. İ. M. Muminov, Özbekistan Fenler Akademisi Yay., Taşkent, 1962, 224- 230.Yahyayev, 11-12.

5 İslamın fıtri bir din olarak değerlendirilmesi için bkz. Ahmed Hamdi Akseki, **İslam-Fıtri, Tabii ve Umumi Dindir**, İstanbul, 1943.

ğinden Sovyet döneminde çok yararlanmışlardır. Öyle ki, mahalle aralarında yaygın şekilde bulunan bazı çayhanelerin gizli bölmeleri adeta birer mescid gibi kullanılmış, kırsal alanda Müslümanlar tek başlarına çoğu dinî ibadetlerini ifa edebilmişlerdir. Nitekim Sovyetler, cemaat halinde kılınan Cuma ve Bayram Namazları ve hacc gibi ibadetlere engel olmak istemişlerse de bireysel dinî ibadetleri tamamen yasaklayamamışlardır.

3. Resmî İslâm kurumlarının çalışmaları: Sovyetlerin izniyle açılan resmî ve tek İslâm kurumu olan Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin (kısaca Diniye Nezareti) çalışmaları[6] ve açık camilerde çalışan din görevlilerini irşat faaliyetleri halkın önemli bir kısmının dinini unutmamasını sağlamıştır.[7]

Türkistanlılar, aslında Çarlık Dönemi'nden beri arzuladıkları ve fakat bir türlü ulaşamadıkları merkezî bir dinî idareye Sovyet Dönemi'nde kavuştular. Sovyetler, 1923-1928'de Türkistan'da Mahkeme-i Şer'iye adıyla bir dinî idarenin faaliyet göstermesine izin verdiler. Ancak Sovyetler II. Dünya Savaşı'nda Almanlar karşısında yenilgiye uğrayınca tekrar din ve dinî kurumlardan yardım istemek zorunda kaldılar. Diniye Nezareti SSCB'de neredeyse tek yetkili ve etkili dinî kurum haline geldi.[8]

Diniye Nezareti kendisine tanınan yasal sınırlar içinde Müslüman halka din hizmetleri verdi. Bu kurumun başında bulunan müftü, resmî bakımdan güya Müslümanlar tarafından seçilmesine rağmen müftü başta olmak üzere dinî kurumlarda görev alanların Sovyet rejimine sadık ve mut" olmaları şarttı. Diniye Nezareti'nin Sovyet yetkililerden bağımsız çalıştığını söylemek güçtür. Bu kurum Sovyet dış ve iç politikalarında görev aldı. Diniye Nezareti yetkilileri dış dünya ile ilişkilerinde daima, Sovyet devletinin halka inanç özgürlüğü sağladığı, Müslümanların barış, refah ve huzur içinde yaşadıkları mesajını vererek Sovyetler lehine kamuoyu oluşturmaya çalıştılar. Ülke içinde, Sovyet iktidarının uygulamaya koyduğu siyasî, sosyal ve ekonomik programlara Müslüman kamuoyunun desteğini sağlamaya çalıştılar. Bu çerçevede ibadetler, adetler, sosyal konular ve siyasî meseleler hakkında İslâm'ı görüşlerini belirttiler. Ancak bu şartlar altında çalışan Diniye Nezareti'nin açıklamalarına ve uygulamalarına baktığımızda İslâm esaslarına ters düştüğü söylenebilecek bir hususa rastlayamıyoruz. Diniye Nezareti'nin bazı konularda verdiği fetvalar, bir kısmı Hz. Peygamber zamanında olmak üzere, geçmişte Müslümanlar tarafından ortaya konmuş uygulamalara ve görüşlere dayanmaktadır. Ancak Diniye Nezareti Müslümanlar'ın hakim olduğu sosyal, siyasî ve ekonomik şartlarda verilen bu fetvaların Sovyet rejimi altında yaşayan Müslümanlar'a ne derece kaynaklık edebileceği tartışılabilir. Bu dönemde Sovyet uleması her ne kadar ateist bir devlete itaat ettiklerinden dolayı ağır şekilde kızıl mollalar şeklinde tenkit edilmişlerse de asla "küfr", "şirk" hatta "bid'at"a bulaşmakla suçlanmamışlardır.[9]

Kanaatımızca Diniye Nezareti üst düzey yetkilileri Marksist-Leninist ideolojinin üstünlüğünü hiç bir zaman kabul etmemişler, iyimser bir yaklaşımla, muhtemelen, komünizmi, Allah'ı inkar eden bir ideoloji olmaktan daha çok, bir takım ekonomik ve sosyal kurallar bütünü olarak görmüşlerdir. Sovyet döneminde bazı müftülerin sık sık İslâm ile Komünizm'in benzerlikleri olduğunu ifade etmeleri, tarih bakımından daha kıdemli olan İslâm'ın, Marx'ın öğretilerinden daha üstün olduğunu vurgulamak amacına matuf olduğu söylenebilir. Diniye Nezareti'nin Sovyet dış siyasetinde yer almasına gelince, bu kurumun Kremlin'in dış siyaset uzmanlarınca kullanıldığını iddia etmek yanlıştır. Diniye Nezareti yetkililerinin ısrail ve ABD'ye karşı ifade ettikleri tepki, o tarihlerde İslâm Dünyası'nın pek çok yerinde seslendiriliyordu.

Diniye Nezareti yetkililerinin Sovyet Devleti ve KGB'nin ajanları olduklarını iddia etmek de kanaatimizce toptancı bir yaklaşımdır. Bununla beraber, böyle kritik bir kurumun içinde KGB ajanlarının olmadığını düşünmek de safdillik olur; böylesine önemli bir kurumda bazı ajanların bulunması tabiidir. Ancak biz Diniye Nezareti'nin Sovyet Devleti'nden daha çok İslâmın ve Müslümanlar'ın bir kurumu olduğunu düşünüyoruz. Nitekim Sovyet yetkililer zaman zaman Diniye Nezareti'ne güvenmediklerini göstermişlerdir.

Türkistan, Sovyetler tarafından, neredeyse en küçük lehçe farkları esas alınarak küçük sözüm ona milletlere ve devletlere parçalanmışken, Müslümanlar'ın tek ortak

6 Artıkov, 228-229.

7 Yahyayev, 11-12

8 Söz konusu Dini İdare hakkında bkz. Seyfettin Erşahin, **SSCB Dönemi Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma**, Ankara, 1996, 240-318. (A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi)

9 Dini İdare'nin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik gelişmeler hakkındaki fetvalarının tahlili için bkz. Erşahin, 295-318.

kurumu Diniye Nezareti idi. En azından bütün Türkistan'ın dinî hayatı bu kurum tarafından yönetildi. Tek bir dinî merkezden alınan talimatlarla verilen vaazlar ve okunan hutbeler bölge insanının dinî ve millî kimliğini ve bütünlüğünü korumasına büyük katkı sağlamıştır. Bu çatı altında Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik ve Türkmen bütün boylar bir araya gelip dinî meselelerini görüşme imkanı bulabilmişlerdir.[10]

4. Millî kültür ve benliğin din ile aynı görülmesi: Çoğu Müslüman toplumlarda olduğu gibi, Türkistan Türklerinde de dinî ve millî kavramlar birbirine karışmış hatta aynîleşmişti. Öyle ki, Sovyet döneminde bile, Türkistan Müslümanları karşılaşmalarında, tamamen dinî içerikli olan "Selamün aleyküm" sözünü ve şükran duygularını ifade etmek için teşekkür anlamında kullanılan "Rahmet" sözünü asla terk etmemişler ve yaygın şekilde kullanmışlardır. Türkistanlılar, çoğu dinî adetleri millî adetler olarak savunmuşlar ve yaşatmışlardır. Bunlardan nikah, sünnet, mevlid ve dinî içerikli bazı etkinlikler tamamen dinî olmasına rağmen halk bunları millî kültürlerinin birer unsuru olarak görmüşler, söz konusu adetler ile mücadeleyi de millî benlikleri ve geleceklerini yok etmeye yönelik çabalar gibi algılanmıştır.[11] Gerçekten de SSCB'de Müslümanlar esas kimliklerini İslâm'ın temsil ettiğini her zaman ifade etmişlerdir.[12] Bunun yanında Türkistanlılar kendileri için İslâm'ın, tarihte, siyaset, bilim ve kültür başta olmak üzere pek çok alanlarda İslâm dünyasının liderliğini elde etme vasıtası olduğunu, hatta evrensel boyutta bilim ve sanatta ancak İslâm ile varlık gösterdiklerini asla unutmamışlardır.[13]

5. İslâm ile Sovyet Sosyalizmi'nin kimi uygulamalarını aynîleştirme ve uzlaştırma çabaları: İsteyerek veya zorla özellikle resmî Sovyet Uleması Sovyet İslâm yorumu olarak adlandırabileceğimiz bir yaklaşımla sosyalizmin bazı esasları ve uygulamalarına telif etme yoluna gitmişlerdir.[14] Başka bir ifade ile Sovyet Sistemi'ni İslâm kalıbına sokmaya çalışmışlardır. Sovyet uleması, hatta, sosyalizmi Hz. Muhammed'in gayelerini hayata geçirmek olarak takdim etmişler; bir kısım dindarların ve ateistlerin, komünizm ve İslâm'ın ahlak ilkeleri ile yeni Sovyet adetleri ve bayramlarını İslâmî gelenekler ve bayramlarla aynîleştirdikleri Sovyet yazarlarca da vurgulanmıştır.[15]

Artıkov, mesela, Özbekistan'da kolhozlaştırma sürecinde eski toprak ağalarının sosyalist mahiyette birer ekonomik kuruluş olan kolhozlara girmekle beraber dinî örf-adetlerini koruduklarını belirtmektedir. O, üzülerek, dinî hurafelere(!) inanmanın Özbek ve başka milletlerin devrimci işçilerinde ve hatta bazı aydınların bilincinde bile yerini koruduğundan şikayet etmektedir.[16] Moskova Devlet İniversitesinden Poliakov Türkistan'da özellikle kırsal bölgelerde 1980'lerin sonlarında İslâm'ın ayakta kalmasının sebeplerini araştırmıştır. Ona göre İslâm'ın canlılığını devam ettirmesinin en önemli sebebi Sovyet ekonomik, sosyal ve siyasî kurumlarının geleneksel kurumlarla uyuşması veya halk tarafından öyle algılanmasıdır. Söz gelişi, onların gözünde, eskinin vakıf topraklarının yerini şimdi kolhozlar almış, eskinin mahalle teşkilatları şimdi mahallî Sovyet şuraları olmuştur. İstelik bu şuraların birer de imamı vardır. Böylece Türkistan'da, oluştuğu sanılan Sovyet Toplumu'nun 1980lere gelindiğinde aslında bir Müslüman toplum olduğu ortaya çıkmıştır.[17]

---

10 SSCB'nin dağılmasından sonra Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti'nin statüsü ve yapısı da değişmiştir. Türkistan'daki cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını ilan etmeleriyle beraber Diniye Nezareti'nin bu cumhuriyetlerde temsilciliğini yapan kadılıklar da bağımsızlıklarını ilan ederek kendi cumhuriyetlerinin milli dini idareleri durumuna gelmişlerdir. Bu gelişme üzerine Taşkent'teki Diniye Nezareti adını "Maveraünnehir Müslümanları Dini Başkarması" (idaresi) olarak değiştirmiş ve sadece Özbekistan Müslümanlarından sorumlu bir dini kurum haline gelmiştir. Burada şunu belirtelim ki söz konusu dini idareler, mevcut yönetim yapısı ve personeli ile, halkın dini ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalabilirler. Sovyet döneminden kalma yerleşmiş merkezci kurallar ve görev başında bulunan kadroların eski dönemin alışkanlıklarıyla hareket etmeleri onları toplumun dini gündeminin gerisinde bırakabilir. Bkz. Seyfettin Erşahin, *"Bağımsızlık Sonrasında Türkistan Cumhuriyetlerinde Dini Yapılanma"*, **Türk Dünyasının Dini Meseleleri,** (Kutlu Doğum Haftası 1997 yılı sempozyumu) haz. Ö. Turan, Ankara, 1998, 25-58.

11 A. Samad, *"Milli ve Dini Örf-Adetler Münasebeti"*, **İslam: İtikad ve Meslek,** haz. A. Samed, Taşkent, 1988, 102-110.

12 Bir Rus, beraber oturdukları odada arkadaşlarını 1979'da Semerkand'da Pakistanlı bir ziyaretçiye tanıştırırken *O Özbek ve müslüman, kalanımız Rus* diye takdim etmiştir. İcaz Gılani, *"Biz de Müslümanız Ama Küffar Tarafından Yönetiliyoruz"*, çev, M. Başlı, **Mavera,** S. 51, Şubat 1981, 86. Aynı şekilde bir defasında genç bir Kırgız *"Müslümanız, çünkü Kırgız milletindeniz"* cevabını vermiştir. Bennigsen, Lemercier-Quelquejay, Step'te Ezan, 219.

13 Ziyauddin Khan Ibn Ishan Babakhanov, (Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti başkanı, müftü) **Islam and the Muslims in the Land of Soviets,** Moskova, 1980, 9-29.

14 Babakhanov, 86-123.

15 Yahyayev, 11-12.

16 Artıkov, 224-225

17 Sergie P.Poliakov, Eveyday **Islam, Religion and Tradition in Rural Central Asia,** Rusçadan çev. A. Olcott, yayınlayan, M. Bril Olcott, London, 1992.

6. Sovyet Rejimi'nin, esasen şuur altında, bir Rus sömürge aracı olarak görülmesi: Yerli halkın bir müsevli ideolojisi olarak gördüğü Marksizm-Leninizme karşı basif direniş gösterirken İslâmî unsurları millî ilan ederek yaşatmasının dinin varlığını devam ettirmesinde bir etken olduğunu düşünüyoruz. Çarlık döneminde başlayan ve Sovyet döneminde artarak devam eden yüz binlerce Rus'un Orta Asya'nın en verimli ve stratejik bölgelerine yerleşmesi yerlileri rahatsız etmiştir. Çünkü Türkistanlılar Rusları, büyük ölçüde, İslâm'ın şekillendirdiği millî kültürlerini yıkarak siyasî hakimiyetlerini sürdüren sömürgeciler olarak görmüşlerdir. Türkistan Müslümanları İslâm'dan çıkmayı bir anlamda Ruslaşma veya Ruslara entegre olmak olarak değerlendirmişlerdir.

7. Geleneksel sosyal yapı: Geçmişte büyük ölçüde kırsal alanda yaşayan Türkistanlılar Sovyet Dönemi'nde de kırsal hayatı tercih etmişlerdir. Böylece sosyal ve kültürel hayatlarını hükümetin kanunî müdahale ve kısıtlamalarında bir dereceye kadar uzak tutmayı başarmışlardır. Müslüman'ın hayatında, aile başta olmak üzere sosyal çevre önemini daima korumuş, o birey düzeyinde kendini Müslüman Toplum'dan tecrit ederek yaşamayı göze alamamıştır. Sovyet Dönemi'nde Müslüman Türk aile yapısı bütün çabalara rağmen geleneksel çizgiden uzaklaştırılamamıştır. Geniş bir iç çevlu etrafında sıralanan odalarda dede, baba, torun olmak üzere üç kuşağın birlikte yaşadığı yerli ataerkil aile geleneksel değerlerin korunmasına ve yeni kuşaklara aktarılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum konünistlerin amaçladığı geleneksel sosyal yapının çözülmesi yavaşlatmış ve etkisiz hale getirmiştir. Bunun arkında olan sosyalistler 1917'den itibaren başta aile yapısı olmak üzere geleneksel Müslüman hayatını çözmek için büyük projeler ortaya koymuştur.[18] Ateist propagandalardan fazla etkilenmeyen Müslüman kadın dinî bilgileri kuşaktan kuşağa aktaran *"din muhafızları"*[19] rolünü üstlenmişti ve Sovyetler'e göre bir an önce ateistleştirilmesi gerekiyordu.[20] Kadınların dindarlığı ile mücadelede esas amaç onları dinî merasimlere katılmaktan alıkoymanın yanında çocuklar ve gençler üzerindeki dinî etkiyi besleyen kanalları da kapatmak idi.[21] Ancak Sovyetler bunda da istedikleri başarıyı elde edememişlerdir

8. İslâm mimarisi: Sosyal çevre ve milli kültürün en önemli unsurlarından olan dinî mimari beli ölçüde de olsa dinî duygu ve düşünceyi besleyen kaynaklardandır. Bu kaynak özellikle kendine has İslâm Mimarisi'ni üreten Türkistan Coğrafyası'nda daha da önemlidir. Bu nedenle Sovyetler daha iktidarlarının ilk günlerinden itibaren dinî mimariyi yıkarak veya başka şeylere çevirerek toplumu onun etkisinden kurtarmayı denemişlerse de bu kaynağı tamamen kurutamamışlardır.[22]

9. İslâm tasavvufu ve tarikatlar: Türkistan İslâm Tasavvufu'nun yaygın şekilde yaşandığı coğrafyalardan biridir. Sovyet Dönemi öncesinde, burada tasavvuf halkın sosyal, psikolojik ve dinî hayatının şekillendiren amillerden idi. Yeni rejim tasavvufî unsurları ortadan kaldırmak için sert politikalara başvurunca tarikatlar yeraltına çekilmiş ve faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Bu faaliyetlerin dinin yaşamasına veya en azından hatırlamasına vesile olduğu muhakkaktır.[23]

10. Dış dünya ile temas: Sovyet Dönemi'nde Türkistan Müslümanları dış dünya ile karşılıklı ziyaretler, ilmî toplantılar ve kitle iletişim araçları yoluyla temas kuruyorlardı. Özellikle Dîniye Nez,reti önderleri müslüman ülkelerle ilişki kurarak İslâm Dünyası'ndaki gelişmelerden haberdar oluyorlar ve toplumlarını bu yönde

---

8 Özbek asıllı komünist Reşid Han, 1928'de *"İslam Mekke-Medine-Hicaz feodalizmi ortamında doğdu. Feodalizmde baba reisliğine dayalı aile yapısı hüküm sürerdi. Bu usûlde alttaki sınıflar özellikle, kadınlar acımasızca ezilirdi. İslam toplumu da bu kuralın dışına çıkmamıştır. Vakıa, İslam tarihinde baba reisliği usûlü hakim olmuştur"* şeklinde bir değerlendirme yaparak bu aile tipiyle mücadele edeceklerini ve ortadan kaldıracaklarını belirtmektedir. Reşid Han, *İslam ve Hatun-Kızlar*, **Hudasızlar,** (Özbekistan Militan (Özbekistan Militan Tanrısızlar Birliği yayın organı), 1928/6, 8; E. Yoldaş, *Ata-Analar Ortasıda Dinge Karşı Tergıbat İşleri*, **Hudasızlar**, 1929/3.

9 Gillian Tett, *Guardians of Faith?* : Gender and Religion in an (ex) Soviet Tajik Village, **Muslim Women's Choices, Religious Belief and Social Reality**, ed. C. Fawzi el-Solh, Oxford, 1994, 128-151.

20 Kadınları dinsizleştirme faaliyetleri, metodlar hakkında Özbekistan'da 1920'li yıllarda yayınlanan Maarif ve Okutıvçı, Hudasızlar ve Yengi Yol gibi yayın organlarında çok sayıda populist yazı yayılanmıştır. Söz gelişi *Hatın-Kızlar Ortasıda Dinge Karşı Teşvikat*, **Hudasızlar**, 1929/4, 40-49; Hudasızlar, 1929/5-6, 32-38,

21 R. Baycanov, *Mektepte Dinge Karşı Terbiye*, **Hudasızlar**, 1928/ 7-8, 37: John Anderson, *Out of the Kitchen, Out of the Temple: Religion, Atheism ad Women in the Soviet Union*, **Religious Policy in the Soviet Union**, ed. S. P. Ramet, Chambridge Universty Press, 1993, 215.

22 Sovyetler Birliği Militan Ateistler Birliği başkanı E. Yaravslavsky, bir makalesinde dini mimarinin dini hayata verdiği desteği şöyle belirtmektedir: *"Hatta mescid, medrese, tekke, türbe, hank,h vb. dini mimariden de etkilenir." Muallim hem Din*, **Hudasızlar**, 1928/-10, 58.

23 Sovyet döneminde İslam tarikatlarının faaliyetleri için bkz. Alexandre Bennigsen, Ch. Lemercier-Quelquejay, **Sûfi ve Komiser: Rusya'da İslam Tarikatları**, çev. O. Türer, Ankara, 1988.

bilgilendiriyorlardı. Bunun yanında ABD, Türkiye, Pakistan ve ıran gibi bazı ülkelerin radyo ve diğer yayın organları SSCB Müslümanları üzerinde etkili oluyordu.[24]

11. Zaman zaman dine duyulan ihtiyaç: Özellikle II. Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında, dinî ve millî değerlerden arındırılmış halkın vatan savunması gibi önemli bir konuda duyarsız kalması neticesinde Sovyetler büyük toprak kaybına uğramıştır. Bunun yanında birey ve toplum bazında halk güvensizliğe düşmüş ve bunun sonucunda bir güven kaynağı olarak algıladığı dine yöneltmiştir.[25] Bu gelişmeler üzerine Stalin dine tekrar sınırlı da olsa hayat hakkı tanıma gereğini hissetmiş, bazı dinî kurumların açılmasına ve dinî merasimlerin yapılmasına izin vermiştir.

12. Rejiminin baskıcı karakteri ve toplumu tatmin etmekte yetersiz kalması: Baskı ve yasağın arzu doğurduğu bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede, SSCB'de yasaklanan unsurların başında yer alan dine karşı da halkta gizliden gizliye bir arzu olagelmiş fırsat bulduğunda dinî bilgilere ulaşmayı[26] ve onun gereklerini yaşamayı baskıya direnme ve özgürlüğü tatma olarak görmüştür. Bazı insanlar dinden uzaklaşanlara bir tepki olarak bir kısım halk dine daha sıkı sarılmış, kendilerini "hakiki, sadakatli Müslümanlar" diğerlerini "mürtedler" olarak nitelendirerek tepkilerini ortaya koyuşlardır.[27] Bunun yanında, ekonomik, siyasî ve sosyal yönden vadedilen imkanlara ve eşitliğe ulaşamayan Türkistan Müslümanları tarihte mutlu oldukları zamanları hatırlamış köklerine dönme ihtiyacı hissetmişlerdir.

II. Dindarlık Düzeyi

Araştırmacıların kanaatına göre Türkistan Cumhuriyetleri dindarlık düzeyi bakımından Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Kazakistan şeklinde sıralanabilir.[28] Dindarlık kavramı subjektif olduğundan dolayı bir bireyin veya toplumun dindarlık düzeyi hakkında söylenen sözler büyük oranda tartışmaya açıktır. Sovyet Dönemi Türkistan'nın dindarlık düzeyi üzerine yapılacak değerlendirmeler de bu hükme tabidir. Bunun yanında Sovyet döneminde Türkistan Müslümanları'nın büyük çoğunluğunun, söz konusu dönemde ketman (takiyye) yaptıkları göz önünde bulundurulursa konu biraz daha muğlaklaşmakta ve zorlaşmaktadır.

Bununla beraber, SSCB'de yapılan sosyolojik çalışmalarda Müslümanlar arasındaki dindarlık düzeyi hakkında bazı yorumlar yapılmıştır. Sosyolojik alan araştırmalarında bazı objektif ve subjektif unsurlar belirlenmiş ve bulgular buna göre değerlendirmiştir. Objektif unsurların başında kişinini dinî vecibeleri yerine getirmedeki hassasiyeti, mer,simler-adetlere katılımı ve dinî teşkilatlarla ilişkileri gelmektedir. Subjektif unsurlar da iç dinî duygular ve düşünceler olarak sıralanmaktadır.

Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde özellikle yetmişli yıllardan itibaren halkın dindarlık düzeyini tespit etmek için yapılan sosyolojik çalışmalardan yola çıkan Özbek asıllı Sovyet araştırmacı T. Saidbayev ibadetlere katılımı esas alarak halkı dindarlık açısından üç katagoriye ayırmaktadır.

1. Günlük ibadetlerini yerine getiren Müslümanlar: İslâm hakkındaki bilgileri iyi ancak sayıları az olan bu grubun çoğunluğunu cami-mescit yakınlarında yaşayan yaşlılar oluşturmaktadır.

2. Haftalık ibadetlerini yerine getiren Müslümanlar: İslâm hakkında yeterli bilgileri olan ve cami-mescit yakınlarında oturan bu grup sayı bakımından birinci gruptan daha çoktur. Genellikle cuma namazlarını kılan bu gruba her yaştan insan dahildir.

3. Daha çok bayramlarda ve önemli durumlarda ibadete katılan Müslümanlar: En kalabalık grubu oluşturan bu Müslümanlar'ın İslâm hakkındaki bilgileri çok azdır. İslâm'ı daha çok kültürlerinin bir parçası olarak kabul ederler.[29]

Bir başka sınıflandırmada Müslümanlar'ın yaşadıkları bölgelerdeki halk inanç yönünden genel olarak ateist, müstereddit ve dindar olmak üzere üçe ayrılmıştır:

---

24 Artıkov, 228-229.

25 Artıkov, 226.

26 Dini bilgiyi halka ulaştıran kitabı matbaa vasıtasıyla basıp çoğaltmak mümkün olmayınca söz konusu yayınları fotoğraf yoluyla çoğaltıp gizli olarak halka dağıtmışlardır. 1994'te Buhara'da bir kitapçıda "İslam Nime?" (İslam Nedir?) adının taşıyan sayfaları fotoğraf makinası ile çoğaltılmış bir kitaba rastlamış bulunuyoruz. Bu nüsha özel arşivimizde bulunmaktadır.

27 Yahyayev, 11-12.

28 Mehrdad Haghayeghi, *"İslamic Revival in the Central Asian Republics"*, **Central Asian Survey**, 13/2, 1994, 250.

29 T. S. Saidbayev, **İslam i Obşestvo,** Moskova, 1978, 236.

1. Ateistler:

a. Aktif ateistler: Bunlar bütün konularda dinin tesirinden tamamen kurtulmuş olup dinî dünya görüşünü tamamen reddeder ve hatta dine ve dindarlara karşı mücadele ederler.

b. Pasif ateistler: Dünya görüşü bakımından ateist olmakla beraber aktif olarak dine ve dindarlara karşı mücadele etmezler. Hatta çevrelerindeki bazı kişilerin etkisiyle dinî adetleri yerine getirirler.

2. Müteredditler:

a. Ateizme eğilimli müteredditler: Allah, ruh, cennet, cehennem gibi metafizik kavramlara inanmadıkları gibi tabiat, kainat ve insanın meydana gelişi ve mahiyeti hakkında bilinçli ve açık bir tasavvura sahip değillerdir. Bununla beraber dinî adetlere karşı çıkmazlar, hatta bazılarına katılırlar.

b. Dini eğilimli müteredditler: Allah'a inanan bu grup evrendeki bazı olayların çözümünde dine baş vurmak isterler. Kendi hayatlarında din ile tam uyuşmasalar da onu inkar etmezler; "Her ihtimale karşı" (!) dinî emirleri yerine getirmeye çalışırlar. Dindarlara da yakınlık duyarlar.

3. Dindarlar:

a. Pasif dindarlar: Dine tam anlamıyla inanan bu grup, dinlerinin ve millî hayatlarının bir unsuru olarak nitelendirdikleri dinî ibadetleri ve mer,simleri yerine getirirler. Ancak dinî inançlarını başkalarına yaymak gibi bir çaba içine girmezler.

b. Aktif dindarlar: Bunlar dine tereddütsüz ve sorgusuz inanırlar; evren ve insanın meydana gelişini din ile açıklarlar. Dinin insana her yönden olumlu etki yaptığını savunurlar ve dinî emirleri eksisiz yerine getirirler. Aynı zamanda her türlü vasıta ile dini başkalarına tebliğ etmeye çalışırlar. Bununla beraber sosyalizm çerçevesinde toplumsal gelişmelere karşı çıkmazlar.[30]

1970'lerde Karakalpakistan'ın sekülerleştirilmesi-dünyevîleştirilmesi üzerine sosyolojik bir araştırma yapan C. Bazarbayev bölge halkını dindarlık bakımından halkı altı katogoriye ayırmaktadır. Bu çalışmada varılan sonuçları Türkistan'ın genelini teşmil etmek yanıltıcı olmakla beraber, bir kanaata ulaşmada bize bir ipucu vermektedir. Bazarbayev'in belirlediği gruplar şunlardır:

1. Mutaassıp Müslümanlar: Bunlar dinin gerekli olduğuna kesin olarak inanırlar, hayat tarzı ve medeniyetin temellinin dinî inanç olduğunu kabul ederler. Kendilerine dinlerini yaşamakta zorluk çıkaran Sovyet otoritelerine karşı iyi niyet taşımazlar, hoşgörüyle bakmazlar. Dinin emirlerini harfiyen yerine getirmeye ve başkalarına tebliğ etmeye çalışırlar. "Mutaassıp dinî güç" niteliği taşıyan, tarikatlarla da bağlantıları olan ve daha çok yaşlı kuşağa mensup bu grup sosyal, siyasî ve kültürel hayattan kendilerini tecrid ederek yaşamayı tercih ederler.

2. Geleneksel Müslümanlar: Bu Müslümanlar dinî ibadetlerini ve dinî geleneklerini yerine getirmekle beraber başkalarına dini telkin veya tebliğ yapma gibi bir gayretin içinde bulunmazlar. Bunlar İslâm'ı daha çok millî mirasın ve kültürün bir unsuru ve bölümü olarak kabul ederler.

3. Müteredidler: Allah'a inanan ve dinî ahlak kurallarına uyan bu grup düzenli olarak ibadetlerini yerine getirmez. İslâm'ı kısmen de olsa millî kültürün unsuru olarak kabul eder.

4. Kendi İstekleriyle Bazı Dinî Törenlere Katılanlar: Bu gruba giren Müslümanlar İslâm ibadetlerini yerine getirmemekle beraber, sadaka, sünnet, dinî nikah, kurban ve dinî defin gibi mer,simleri kendi hayatlarında uygularlar.

5. Baskıyla Bazı Dinî Törenlere Katılanlar: Bu gruptakiler dinî bir kaygı taşımadıkları gibi Müslüman olmak veya olmamak gibi bir endişe taşımazlar, hatta inanç bakımından ne olduklarını bile bilmezler. Fakat kesin ifade edilmesi gereken zamanlarda ve mekanlarda kendilerini Müslüman olarak tanımlarlar.

6. Dinsizler: Açıktan açığa inanmadıklarını söyleyen, hiç bir dinî ibadeti ve mer,simi yerine getirmeyen bu grubun büyük çoğunluğu sünnet, dinî nikah ve dinî defin konusunda yine Müslümanlık'ın gereklerine uyarlar.[31] Bazarbayev bu inanç gruplarının cinsiyetlere göre % dağılımı şöyle vermektedir:[32]

30 N. H. Saidov, D. N. Ganiyev, *"Konkret Sosyolojik Tedkikat ve Ateistik Terbiya"*, **İlmi Ateizm ve Ateistik Terbiya,** haz. M. Baratov, Taşkent, 1979, 122-124.

31 Cuma. B. Bazarbayev, **Sekuliarizatsiia naseleniia sosialistıçeskoi Karakalpaki,** Nukus, 1973, 50.

32 Bazarbayev, 50-51

İnanç grupları	Erkekler	Kadınlar	Ortalama
Mutaasıplar	10.9	14.1	11.4
Gelenekseller	14.0	15.1	14.4
Müteredditler	13.3	14.1	13.6
Kendi istekleriyle Bazı Dinî Törenlere katılanlar	17.2	19.3	18.5
Baskıyla Bazı Dinî Törenlere katılanlar	21.2	20.1	20.6
Dinsizler	23.4	20.3	21.5

Yine 1970'li yıllarda Özbekistan'da yapılan araştırmalarda halkın dindarlık düzeyi hakkında ilginç rakamlar ortaya çıkmıştır. Bu yıllarda dinin halk üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir çalışmada % 11.7 işçi, % 29.4 köylü ve % 5.5 memur emeklisinin dinin etkisinde olduğu tespit edilmiştir.[33] Türkmenistan'da ise Köhne İrgenç bölgesindeki köylülerin %31.2'nin, Taşavuz bölgesinde şehirlerde yetişkinlerin % 13.3'ünün dinin etkisinde kaldığı ortaya çıkmıştır.[34]

Özbekistan'ın Cızzak vilayetinde halkın İslâm hakkındaki bilgisini belirlemek için 80 deneğe uygulanan bir ankette deneklerin % 14.7'si dini iyi bildiklerini, 57.7'si biraz bildikleri, 31.4'ü hiç bilmediklerini ifade etmişlerdir.[35]

İbadetlere katılımın oranını tespit etmek için de çalışmalar yapılmıştır. Daha 1967'de Özbekistan'da kasaba halkının % 5.3'ünün vakit namazlarını mescitte cemaatla kıldığı, % 2.5'inin sadece Cuma Namazı'nı eda ettiği belirlenmiştir.[36] 1970'lerin sonunda Orta Asya'nın çeşitli bölgelerinde yapılan anketlerde yetişkin nüfustan günlük namazını kılanların %30'u; şehirlerde bütün Ramazan Ayı boyunca üç gün oruçlarını tutanların % 50'yi bulduğu görülmüştür.[37]

Özbekistan'ın Nemangan, Kaşkaderya ve Sırderya vilayetlerinde 1976-77 yıllarında yapılan sosyolojik araştırmalarda halkın din ile ilişkisi konusunda aşağıdaki tablo ortaya çıkmıştır:[38]

İnanç unsurları	şehirlerde %	köylerde %
Allah'ın hayata müdahalesine inananlar	14	13
Melek, şeytan, cin vb. inananlar	9	10
Ahiret, cennet, cehenneme inananlar	12	12
Kadere inananlar	11	10
Kur'an'ın Allah kelamı olduğuna inanlar	9	8
Dinin ahlakî değerine inananlar	10	9
Şans ve uğura inananlar	2	2
Rüyaya inananlar	14	14
Dinî kurumların telkinlerine inananlar	12	15
Namaz kılanlar	10	9
Oruç tutanlar	27	30
Dinî nikah kıydıranlar	4	3
Dinî defin yaptıranlar	37	42
Mukaddes yerlere inananlar	5	—

Sovyet araştırmacıların verdikleri bu değerlerin ve bulguların ihtiyatla karşılanması gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, yapılan bu araştırmalarda Marksist anlayışla yola çıkıldığı gibi, sosyalizmin başarısıyla dinin artık birey ve toplum hayatından silindiği ön kabulünü ispatlamaya ve vurgulamaya yönelik ideolojik ve resmî bir kaygının da bulunduğu kanaatındayız. Söz gelimi biz biliyoruz ki, Sovyet Dönemi'nde neredeyse bütün Türkistanlılar İslâm'a uygun dinî defin merasimlerini yapmışlar ve mezarlıklarını Hıristiyanlar'ınkinden ayrı tutmuşlardır.[39] Yine aynı şekilde, Sovyetler, dinî nikah yerine "zaks" yanî resmi nikahı zorla yaygınlaştırmaya çalışınca halkın tamamına yakını resmî nikahın yanında dinî nikahını gizli olarak yaptırmıştır.[40] Halbuki yukarıdaki tabloda dinî defin yaptıranlar % 5-7, dinî nikah kıydıranlar %3-4 olarak gösterilmiştir. Bu sapma, bizi, tabloda ve-

33 N. Aşirov, **Musûlmanskaya Propeved,** Moskova, 1978, 23.

34 Aşirov, 23.

35 İsmet Hudaberdiyev, **İslam, Şahs ve Milli Psikologiya,** Taşkent, 1994, 44.

36 İsa Cabbarov, **Maişi Turmuş, Örf-Adet ve Hurafat,** Taşkent, 1776, 47.

37 Haghayeghi, 251.

38 Saidov, Ganiyev, 125-127.

39 Bennigsen, Lemercier-Quelquejay, Stepte Ezan, 219-220.

40 Bu bilgiye, bölgeye yaptığımız gezide, Diniye Nezareti yetkilileri ve halk ile yaptığımız görüşmelerden ulaşmış bulunuyoruz. Bunun yanında, müslümanların yaşadıkları yerlerde, bizim görebildiğimiz kadarıyla, müslümanların ve gayri müslimlerin mezarlıkları ayrı idi.

rilen diğer bulguların doğruluğu hakkında kuşkuya sevk etmektedir.

Öte yandan, Sovyet Dönemi'nde Müslümanların hemen hiç terk etmedikleri dinî uygulamalardan biri de sünnet olmaktır. Müslüman asıllı hemen herkes, KP üyeleri dahil, sünnet olmuşlardı.[41]

Sovyet Dönemi'nin sonlarında Taşkent Devlet İniversitesi lisans öğrencileri arasında yapılan bir anket okuyan gençliğin din ile ilgisini ortaya koymuştur. Öğrencilerin % 60'dan çoğu kendilerinin Müslüman olduğunu, % 33'ü Müslüman aileden gelmekle beraber ibadet etmediklerini söylemişler, sadece % 7'si ise kendilerini ateist olarak tanımlamışlardır.[42] Türkistan'ın en modern şehrinde yaşayan ve üstelik sosyalist kültürü tam anlamıyla aldığı sanılan gençler arasında dinin bu derece yaygın olması Sovyetlerin din ile mücadelede ne derece başarısız kaldıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu oranın kırsal kesimlerde çok yüksek olacağı açıktır.

SSCB'de yaşayan Müslüman asıllı bireyler kendilerinin k,fir ve dinsiz olarak tanımlanmasını veya nitelendirilmesini çoğu zaman istememişlerdir. Çünkü bu tanımlamayı kabul edince sosyal ve psikolojik yaptırımlar ve yükümlülüklerle karşılaşmışlardır. Zira Türkistan'da Allah'ı inkar etmek, felsefî anlamda farklı bir fikre sahip olmak gibi entelektüel ve bireysel düzeyde kalmamış, geleneksel Müslüman topluma yabancılaşmayı ve dışlanmayı de beraberinde getirmiştir. Kafir veya ateist kabul edilen kimse halk tarafından dışlanmış bir bakıma sosyal yalnızlığa itilmiştir. Bu nedenle Allah'a inanmasa, dinî ibadetleri yerine getirmese bile, Türkistan'da bir insana çok olağanüstü durumlar dışında gayrimüslim denmemiş, hemen hemen herkes de bu sıfatla çağırılmaktan uzak durmaya çalışmıştır. Nitekim, Dîniye Nez,reti ve Sovyet resmî makamları da kullandıkları dilde halkı Müslüman ve dinsiz diye ayırmak yerine, dinî hayatını yaşamaya gayret eden vatandaşları "dindar" olarak adlandırılmışlardır. Dîniye Nezereti'nin kuruluş nizamında bu husus "kurumun dindarlara hizmet için kurulduğu," ifadesiyle ısrarla vurgulanmıştır.[43]

Bu konuda mü'min ile Müslüman kavramlarının Sovyet halkının günlük hayatında kullanılışı da bir ipucu vermektedir. Sovyet Dönemi Türkistanı'nda mü'min misiniz? sorusuna hayır cevabı vermek mümkün olmakla beraber, Müslüman mısınız? sorusuna hiç çekinmeden elhamdülillah Müslümanım diye karşılık verilmekteydi. Bu durum göstermektedir ki, SSCB döneminde mü'minlik teolojik, Müslümanlık siyasî ve kültürel bir kavram haline gelmişti. Başka bir ifade ile, SSCB'de yaşayan Müslümanlar'a atfedilen "Müslüman" nitelemesi dinî bir anlam ifade etmemiş müslümanları, Sovyet topraklarında yaşayan diğer vatandaşlardan ayırt eden bir sıfat olmuştur. Bu sıfatı taşıyan insanların atalarından kalan kendilerine has ortak psikolojileri, tavırları, kültürleri ve sosyal yaşantıları Sovyet Dönemi'nde de devam etmişti. Allah ve O'nun hükümlerine inanan anlamındaki mü'min kavramı ise Sovyet literatüründen genellikle dindar kavramı ile karşılanmıştır.

Yukarıda değindiğimiz gibi, Sovyet otoriteler, Müslümanlar'ın dinî gün ve bayramlarını "feodal dönemin kalıntıları ve dinî kurumlar" olarak değerlendirip onları yok etmek için mücadele başlatmışlardır. Geleneksel dinî günler yerine Kızıl Nikah (Zaks), 1 Mayıs İşçi Bayramı, Ekim Devrimi Yıldönümü, Yılbaşı, Pasaport Kutlaması, Üniversiteye Giriş Kutlaması, İşe Giriş Kutlaması, Emeklilik Kutlaması vb. kızıl günler ihdas etmeye çalışmışlardır. Bu durum karşısında Müslümanlar, Sovyetlerin, en azından teoride, millî değerlere saygılı olduklarını vurgulamalarından yararlanarak dinî günleri "millî" olarak ilan etmişlerdir. Dini günlerin millî gün ilan edilmesi Müslümanlar'a büyük bir hareket sahası sağlamış, KP üyeleri bile millî gün diyerek dinî günlere katılmışlardır. Ne var ki, Müslümanlar'a Ramazan ve Kurban Bayramları'nda resmi izin verilmemiştir.[44]

---

41 Bennigsen, Lemercier-Quelquejay, Stepte Ezan, 221; Ewa A. Chylinski, *"Ritualism of Family Life in Soviet Central Asia: the Sunnat (Circumcision)"*, **Cultural Change and Continuity in Central Asia**, ed., Shirin Akıner, Londra, 1991, 162. Yazar bu makalesini 1985 yılında Taşkent'te yaptığı araştırmalara dayanarak hazırlamıştır. Orta Asya müslümanları arasında sünnet töreninin ve uygulamalarının nasıl yapıldığını ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

42 A. Taheri, Kızıl Gökte Hilal, Sovyetlerde İslamın Geleceği, çev. C. Akalın, İstanbul, 1991, 227.

43 **Orta Asya ve Kazakistan Müslümanları Diniye Nezareti Nizamı**, Taşkent, 1945.

44 James Critchlow, *"Minareler ve Marx"*, Çev, İ.O.Türköz,**Türk Dünyası Araştırmaları**, 1984/14, 169.

Sonuç

Sovyet rejimi resmen laik bir nitelik taşıyordu. Ancak, bu ilkenin gereği olarak inançlar karşısında aynı mesafede durması beklenen sosyalistler ateizmi dini karşı bir din olarak halka dayatmışlar ve diğer dinlere savaş açmışlardır. Bu gelişmeler karşısında, İslâm, Türkistan'nın siyasî, hukukî ve ekonomik alanlarından çekilmekle beraber vicdanlardaki yerini korumuştur. Müslüman toplum dininden asla vazgeçmemiştir. Sosyal, siyasal, ekonomik ve ideolojik onca ağır baskılarına baskılara rağmen, çoğu zaman sembolik düzeyde de kalsa halk dinini yaşamaya ve mü'minlik vasfını korumaya çalışmıştır. 1990'lardan itibaren bütün dünya görmüştür ki dini her yönüyle ortadan kaldırmayı hedefleyen Sovyet Rejimi ezici çoğunluğu Türklerden oluşan Türkistan Müslümanları'nı dinsizleştirmede başarılı olamamıştır.

Bunda İslâm'ın kendi dinamiği ile Müslümanlar'ın aktif ve pasif direnişi yanında, Sovyetlerin hatalarının da payı büyük olmuştur. Öte yandan, dinsizleştirme politikaları bir bakıma Müslümanlar'a Çarlık dönemini hatırlatmıştır. Çarlık döneminden kalan psikolojik ve siyasî miras da Müslümanlar'ın dinlerine sarılmalarına vesile olmuştur. Şöyle ki, Çarlık Rusyası'nda da başta Türkler olmak üzere Müslüman Teb'a çeşitli yollarla İslâm'dan uzaklaştırılmaya ve bir adım sonrasında Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. İşte Sovyet Dönemi'ndeki dinsizleştirme gayretleri de bir anlamda Ruslaştırmanın bir devamı olarak görülmüş, Müslümanlar milletlerini korumanın da ancak dinlerine sarılmakla olabileceği kanaatına varmışlardır.

Sovyet Dönemi'ndeki dine karşı yürütülen mücadeleden İslâm ve Müslümanlar galip çıkmışlardır. Müslümanlar'ın kitle halinde dinlerini terk ettikleri görülmemiştir. Din, en azından halkın özel hayatında ve örf-adetlerinde yaşamaya devam etmiştir. Öyle ki, dayanılmaz baskı dönemlerinden geçen İslâm, SSCB'nin son yıllarındaki belirsizlik ve bunalım döneminde Gorbaçov tarafından rejimi tehdit edecek ve toplumu cezbedecek bir güç olarak nitelendirilmiştir. Bu yıllardan itibaren İslâm, kurumları ve kavramlarıyla, yetmiş yıllık Sovyet iktidarı döneminde kaybettiği mevzilerini yeniden ele geçirmeye bağlamıştır. Ömrünü "ilmî ateizm"in başarılarını halka anlatmakla tüketmiş olan ateistler bile bu gelişmeler karşısında İslâm'ın gücünü kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Sovyet iktidarı döneminde din ve devlet arasındaki mücadeleden insanlık acı bir tecrübe kazanmıştır. Bu mücadeleden, dinden çok devlet zararlı çıkmıştır. Devlet, en aslî görevlerinden olan vatandaşlarına inanç özgürlüğünü sağlamadığı gibi, dine karşı savaş açan ateistlerin yanında yer almıştır. Bu durum devlet ile vatandaş arasında istenmeyen bir güvensizliğin doğmasına yol açmıştır. Bu ise devletin varolma mantığına ters bir durum ortaya koymuştur.

Bilimsel çalışmalar göstermiştir ki, din ve dinî kurumlar kişiye güven kazandırır. Allah'a inanan insan kendinden, çevresinden ve doğadan emin olduğu gibi, onlara da sevgiyle bakar. SSCB'de ekonomik ve bilimsel alanlarda kaydedilen gelişmelere karşılık, ruh dünyasının en nazik ve önemli unsuru olan inancın göz ardı edilmesi bireyi ve toplumu içten çökertmiştir. Birey ve toplum öz güvenini kaybetmiştir. Bu durum Türkistan Coğrafyası'nda toplumu, milli duygularından ve benliğinden uzaklaşma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiş ve toplum tekrar dinine sarılmak gereğini duymuştur.